

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертацията на Венета Савова на тема

„Химничната прослава за св. Алексей Човек Божи сред православните славяни”

Трудът на Венета Савова е посветен на една тема, колкото актуална за старобългаристиката, толкова и неразработена в много от своите аспекти. В последните десетилетия славянската химнография придоби голямо значение поради откритията на многобройни оригинални творби, останали скрити за изследователите в течение на повече от век и половина интензивна работа с ръкописи. Старобългарският златен век, към чийто блясък изглеждаше, че няма какво да се добави, засия с нова и още по-голяма светлина, като разкри песенната си съкровищница, поне донякъде. Откритията на оригиналната старобългарска химнография поставиха редица проблеми и показаха до каква степен цели раздели от славянското книжовно наследство са слабо проучени. На фона на оригиналната химнография се видя колко малко се знае за преводната, за нейните източници, традиции и трансформации. Особено изостанали се оказаха изследванията върху славянските служебни минеи. Все още не е решен въпросът за възникването на тези книги, да не говорим за тяхната история, която очевидно е твърде сложна и преплетена и на Балканите, и в Русия. Интензивната работа в последните години на мнозина учени, сред които водещи са българските, даде резултати в посока към проучване както на конкретни ръкописи, така и на отделни култове от химнографска гледна точка. Тези проучвания вървяха успоредно с проучвания върху византийската химнография и двата потока от изследователски интерес често се пресичаха и взаимно се обогатяваха. Но един важен за филологията аспект на славянската, а и на византийската химнография, оставаше встрани от изследователския интерес: литературният анализ на химнографските творби. А без него пътят на въздействие, диалогът между автора и неговата аудитория, не могат да бъдат разбрани.

Позволих си това встъпление, за да покажа фона, на който се появява трудът на Венета Савова, защото така могат да бъдат оценени качествата и приносите му. Този труд е новаторски в много отношения. Най-напред, това е първият труд, в който се прави съпоставителен анализ на оригинални старобългарски и преводни химнографски творби. Освен това, в него за първи път е предложен детайлен литературен анализ на химнографски творби. Засега това е и единственият изследване, в което се проследява химнографската реализация на един култ в староизводните и новоизводните минеи. Венета Савова работи дълго и търпеливо върху своето изследване, за да обхване всички

аспекти, които задава темата. В хода на изследването тя направи и две важни за славистиката открития. Най-напред, тя откри оригиналната Климентова служба с акростих в канона, а след това намери и преводния канон на патриарх Герман. От гледна точка на историята на старобългарската литература първото откритие е по-значително, но от гледна точка на историята на старобългарската химнография второто откритие също е твърде важно.

Дисертацията се състои от увод, три глави и редица приложения. Първа глава е посветена на култа на св. Алексей Човек Божи от зараждането му през византийската и западната традиция до славянската. Направена е съпоставка и между двамата сходни по подвиг светци – Алексей и Йоан Колибник, като са очертани общите моменти и разликите между двамата. Закономерно акцентът е поставен върху почитта към този светец сред славяните. Представени са различните мнения по въпроса, като мнението на Мурянов, че култът прониква сред славяните през Русия, е опровергано от самия факт на наличие на Климентова служба, за която Мурянов не е знаел. Авторката обаче не пренебрегва фактите, изнесени от руския изследовател, и допуска успоредно проникване на паметта в Русия от Запад. Все пак, както календарната, така и химнографската прослава към Алексей в Русия несъмнено идват от България.

Втората и третата глава са посветени на химнографските творби в прослава на св. Алексей, разпространени сред славяните. Авторката е избрала да анализира творбите според хронологията на тяхното възникване: канона на патриарх Герман, службата на св. Йосиф Песнописец и службата на св. Климент Охридски, т. е. в обратния ред на навлизането на тези текстове в славянската практика. Във втората глава са разгледани преводните химнографски творби за св. Алексей. В староизводните славянски минеи преводни са само три стихирни, кондакът и икосът. В новоизводните минеи обаче се използва само службата от Йосиф Песнописец. В единствен известен засега руски миней от XVI в. след Йосифовия канон е добавен и Германовият. Най-напред е посочено мястото на този канон в гръцките минеи. В тях той е рядък, открит е само в два синайски ръкописа от XI и XIV в. и следва Йосифовия. По-нататък е направена съпоставка между гръцкия текст и славянския превод, като са посочени някои характеристики на преводаческия подход, които дават основание да се смята, че преводът е новоизведен. Важно място заема литературният анализ на творбата, направен песен по песен и тропар по тропар. В него са разгледани както съдържателните особености и изразните средства, така и интертекстуалните връзки с други химнографски творби и с библейски текстове. Много правилен е подходът на

авторката да анализира при всяка песен ирмоса с темата и настроението, които той задава и да проследи връзката на тропарите в песента с ирмоса. Широките химнографски познания на Венета Савова са ѝ позволили да постави произведението в неговия микро и макро литургически контекст, като го обвърже както с текстовете за празника, така и с мястото му във великопостния период. Посочена е важната връзка с Акатаиста на Богородица, който се изпълнява през петата седмица на Великия пост.

По-нататък е разгледана преводната служба от Йосиф Песнописец. Най-напред е проследено разпространението ѝ във византийската практика, като е показано, че още с въвеждането на Студийския устав, т. е. с възникването на книгата служебен миней, тя става основна във византийската практика. Включена е още в най-стария известен досега византийски служебен миней от IX в., т. е. съвременен на автора на службата, и по-нататък продължава да е основният химнографски текст за Алексий. Тази постановка е важна, тъй като на нейния фон трябва да се разглежда използването на Климентовата служба в славянските минеи. Правилен е подходът на авторката, която е използвала като източници за византийската практика не само минеи, а и устави.

След това е разгледан славянският превод на службата. Като източници са използвани три руски староизводни служебни минея, в които са включени Йосифовите стихирни, седем новоизводни славянски минея за март и църковнославянският печатен мартенски миней, които съдържат цялата служба. За разлика от староизводните служебни минеи за март, които се броят на пръсти, новоизводните мартенски минеи са стотици. От цялото огромно множество Венета Савова е подбрала представители на различни разклонения на традицията: един рилски, четири хилендарски и два руски от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра. Правилно е това, че е включен и старопечатният служебен миней за март. Анализът на превода показва, че при трите вечерни стихирни в староизводните и в новоизводните минеи има различни преводи. При канона между различните преписи няма съществени разлики и всички те възхождат към един и същ превод. Изследователката е посочила и някои интересни преводачески решения, които са свидетелство за майсторски превод.

Литературният анализ отново е направен в литургическия контекст на службата, но също и в контекста на химнографското творчество на големия византийски песнописец. Посочени са интертекстуалните връзки, както с други творби, които се изпълняват по време на Великия пост, така и с други Йосифови произведения. Показано е, че Йосиф, както и Герман, поставя своята творба във връзка с Богородичния акатист. Очертани са и разликите в подхода на Йосиф в службата на

Алексий и службата на Йоан Колибник, което е още едно доказателство за това, че двата култа не са генетически свързани. Би било интересно да се прочете същият подробен анализ и на службата за Йоан Колибник, което Венета Савова може да направи в бъдеща своя публикация. Съпоставката между съдържателните особености на двата канона – Йосифовия и Германовия, показва разликите и приликите в подхода и начините на въздействие върху слушателите.

Закономерно най-голямо внимание е отделено на оригиналната Климентова служба. Това е естествено не само защото става дума за оригинална творба, а и защото тя е единствената в староизводните славянски минеи. Най-напред е представен археографски преглед на преписите, които съдържат службата. Те са десет, което е значителен брой, и по такъв начин тя има рекорден брой помествания сред оригиналните славянски служби, като е изпреварена само от Службата за св. Кирил Философ. Авторката заслужава поздравления за това, че е публикувала и десетте преписа, запазени в различни книгохранилища, главно извън България, за снабдяването с които са необходими много време, усилия и средства.

Текстологичният анализ на службата в десетте преписа е направен на макро и на микро ниво. По отношение на състава се обособяват две групи: руски и южнославянски ръкописи, като в руските се поместват и преводните стихирни. Междинно положение заема руският празничен миней Синодален 895. Съпоставката на текстовете в десетте източника е направена детайлно и прецизно с отчитане на всички съществени особености, които свидетелстват за редактиране на текста. По текстовите особености отново минеите се разделят на южнославянски и руски, като и този път Синодален 895 заема междинно положение. Моите наблюдения показват, че по отношение на състава и текста на други служби този миней също се колебае и очевидно принадлежи към отделна руска традиция, при която южнославянските източници са различни, отколкото при служебните всекидневни минеи.

Много важно място в дисертацията заема литературният анализ на Климентовата служба, бих казала, че това е сърцевината на този труд. При този анализ авторката демонстрира богата ерудиция по отношение на химнографията и на литургическата среда на службите. Нейните детайлни наблюдения поставят творбата не само в нейния литургически контекст, с химнографски и библейски интертекстуални връзки, а и в контекста на цялостното творчество на св. Климент – както химнографско, така и хомилетично. Авторката има отлична библиографска осведоменост по въпросите на химнографията (славянска и византийска), при анализа е ползвала всичко, което е

известно като анализ на химнографски творби, включително и излезлите съвсем в последно време книги на Георги Попов и Мария Йовчева, но е приложила лично свой подход към текстовете. Ценно качество на нейния подход е това, че анализира всяко песнопение поотделно, като отделя достатъчно внимание и на кратките песенни форми. Към откритията ѝ следва да добчавим и идентификацията на трите преводни богородични. Нейните наблюдения върху службата показват, че в първоначалния ѝ състав не е имало кондак и икос, което се потвърждава и от наблюденията върху други служби, оригинални и преводни, и хвърля светлина върху начина на съставяне и дооформяне на славянските служби.

Задълбочените наблюдения на Венета Савова дават възможност да се открие инструментариумът на старобългарския писател, средствата му за диалог от една страна с аудиторията, а от друга страна – със светеца. Анализът показва, че св. Климент избира свой път за песенна прослава на Алексей, различен от подходите на Герман и на Йосиф. Той поставя творбата си в контекста не на Богородичния акатист, а на Великия покаен канон на Андрей Критски и включва минимален брой биографични моменти, които са само маркирани. Бих добавила, че този подход е характерен и за други творби на св. Климент, по-точно за цикъла му от осем канона за св. Петър и Павел в Октоиха, в които също почти липсват биографични моменти, а се повтаря основно един мотив. Но затова пък писателят посвещава три песни изцяло на покаяната тема. По този начин неговата служба съответства в най-голяма степен на великопостния период и зазвучава с най-силен тон на покаяние и равносметка. Предпочитанието към канона на Андрей Критски пред Акатиста също въздейства в тази посока, защото Акатистът има повече тържествен, отколкото покаен характер и връзката с него поставя творбите във великопостен контекст по-скоро формално, отколкото като цялостно звучене. Доминирането на покаяната тема предполага много повече диалогичност на творбата – и с аудиторията, и с тези, към които се отправят молитвите. Мисля, че впечатляващият литературен анализ на Венета Савова ще бъде отличен, но труден за следване образец за мнозина изследователи, защото изисква много задълбочена химнографска подготовка. Съществено място в труда заема и речникът на Климентовата служба, изготвен прецизно и с вещина, почти без грешка, така че Венета Савова се представя пред нас и като лексикограф.

Поради важното място на Климентовата служба за св. Алексей в славянската химнографска традиция, всеотрядният филологически анализ показва не само историята на тази служба, а представя страница от най-ранната история на славянската

химнография, защото през призмата на това последование можем ясно да видим начините на оформяне на службите в празничните и във всекидневните минеи от една страна, в южнославянските и източнославянските минеи от друга, както и отделните разклонения на двете традиции.

След този всестранен и задълбочен анализ на службата като читател бих искала да намеря отговор на два въпроса. Първо, защо св. Климент избира точно този светец, за да му посвети цяла служба? Второ, защо тази служба остава единствена в староизводната славянска практика, т. е. за около пет века. При огромното количество преводна химнография наистина е чудно защо основният Йосифов канон не е бил преведен. Предполагам, че големият авторитет на Климентовия канон се дължи на качествата на творбата и мисля, че авторката би трябвало да даде по-обстоятелствен отговор на тези два въпроса.

Към основния текст има добавени 12 приложения, повечето от които представят нагледно ръкописната традиция на службите. При публикуването на дисертацията обаче може да се помисли дали таблиците с текстологичните варианти да не бъдат включени в основния текст. Това ще направи книгата по-удобна за читателите. Специално внимание заслужава съдържателният анализ на житието на светеца. Както авторката посочва, „основният фокус на този анализ е изследване на всички аспекти в осъществяването на *Imitatio Christi* в житийния образ на светеца”. Макар и изведена в приложенията, тази част заема важно място в труда. От една страна анализът на житието е мост към анализа на химнографските творби, защото показва върху кои моменти се акцентира в песенната прослава и с какви средства се осъществява това. От друга страна този анализ показва подхода на авторката при тълкуване на средновековния наративен текст. В нейния литературен подход към химнографските и към литературните текстове има много общо, което оформя нейния изследователски почерк: търсене на интертекстуални връзки, интерпретация на богословския аспект на събитията, отправяне към други средновековни творби, с които се осъществява диалог. Същевременно при двата вида анализ има и разлики: при коментирането на химнографските творби тя търси и подчертава преди всичко техния литургически контекст, а при тълкуването на агиографията, се извежда на преден план дълбинният смисъл на всеки от епизодите. Така например много впечатляващо е показан кръговратът от *лишаване* и *придобиване на благодат* в житието. Анализът на житието може да даде отговор и на въпроса за избора на този светец за химнографска прослава.

Защото парадоксите в неговия живот на присъствие-отсъствие са благодатни за песенна реализация, тъй като в химнографските творби често се търси парадоксът.

В заключението авторката посочва: „Литературният анализ на всяка от службите дава възможност да се проследи както „диалогът“ между автора и аудиторията, така и „диалогът“ между химнографите, разбиран като обмен и подбор на идеи при индивидуалното интерпретиране на образа на светеца и поетическото представяне на литургическото събитие”. Към това може да се добави, че изследването на Венета Савова пък е крачка към диалога между средновековния автор и съвременните читатели. Към препоръките към нейната бъдеща работа бих добавила пожеланието да подготви ръководство за литературен анализ на средновековни химнографски творби.

Дисертацията на Венета Савова прави впечатление със своята завършеност и пълнота. Тя има приноси в няколко посоки. Въвежда в употреба три славянски служби, една оригинална и две преводни, като ги представя в целостта на тяхното разпространение, история на текста, характеристика на езика и на превода. Речникът на оригиналната Климентова служба несъмнено обогатява речника на старобългарския език. Съществен принос на дисертацията е литературният анализ на трите химнографски творби, поставени в своя литургически и библейски контекст – не само като изводи, а и като зададена методология. Наскоро четох друга дисертация (на Цветомира Данова) и въпреки различните теми и разликите в подхода на двете авторки, между двете дисертации има общо в пълнотата и обхватността на филологическия анализ, в което може да се види почеркът на общия им научен ръководител. Дисертацията е постижение преди всичко на Венета Савова, но в нея ясно личи високата филологическа школа на проф. Климентина Иванова, една от първите откривателки и изследователки на оригинални химнографски творби.

Трудът показва отлична филологическа подготовка, умение за работа с ръкописни източници, много добра библиографска осведоменост, респектиращи познания в областта на литургическата практика и на библейските текстове, но преди всичко – творчески подход към зададената тема. Писан е не само с вещина, а и с вдъхновение. С приносите си, като пълнота и прецизност на изпълнението, работата напълно отговаря на изискванията за дисертация за присъждане на научната и образователна степен доктор, а като новаторство и задълбоченост ги надхвърля.

5.11.2014

Проф. д-р Искра Христова-Шомова